

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Інститут мистецтвознавства, фольклористики

та етнології імені М. Т. Рильського

Маліков Василь Володимирович

УДК 572.925(477)«18/19»-057.16:340.141

ЗВИЧАЄВО-ПРАВОВИЙ ІНСТИТУТ НАЙМИТУВАННЯ

В УКРАЇНСЬКІЙ ЕТНОКУЛЬТУРІ

ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Спеціальність 07.00.05 – етнологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата історичних наук

Київ – 2012

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі “Український етнологічний центр” Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор, академік НАН України,

СКРИПНИК Ганна Аркадіївна,

директор Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор

КОЖОЛЯНКО Георгій Костянтинович,

Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича,

кафедра етнології, античної та середньовічної історії

кандидат історичних наук, старший викладач,

СУШКО Валентина Анатоліївна,

Харківська державна академія дизайну і мистецтв,

кафедра теорії та історії мистецтв

Захист відбудеться “25” березня 2013 р. о 10.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.227.01 в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4).

Автореферат розіслано “23” лютого 2013 р.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради,

доктор філологічних наук

Л. Г. Мушкетик

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність даного дослідження полягає в тому, що вивчення народних звичаєво-правових норм традиційного суспільства сприятиме цілісному розкриттю особливостей його світосприйняття і свідомості, а відповідно – осягненню й реконструкції ментально-світоглядних характеристик етносу й використанню отриманої інформації для оптимізації міжетнічних відносин і міжкультурного діалогу. Дослідження інституту наймитування як важливої сфери громадського життя українського села зазначеного періоду, дозволить розкрити особливості відносин між наймитами та господарями й визначити погляди селянства на наймитів, їхній соціальний статус у громаді та соціокультурну роль у традиційному українському суспільстві. Інститут наймитування є невід’ємною складовою частиною звичаєво-правової культури українців другої половини XIX – початку XX століть, тісно пов’язаний з трудовими процесами й відносинами в середовищі українського селянства. Відносини наймання справляли значний вплив на різні сфери життя тогочасного селянина. Без ретельного вивчення інституту наймитування неможливо дослідити традиційне господарство українців, оскільки наймана праця використовувалася в усіх без винятку видах їхньої господарської діяльності. Загальновизнаним є й важливе значення наймитування в системі економічних та соціальних зв’язків селянства з іншими станами суспільства. Вивчаючи звичаєво-правовий інститут наймитування, можна простежити моральні цінності українців, їхнє ставлення до праці, відповідальності. Звичаї наймитування залишили помітний слід у фольклорі українців: з відносинами наймання пов’язаний цілий жанр наймитської пісенності, низка народних паремій, сюжетів і мотивів українських казок.

Посилення інтересу сучасних вітчизняних етнологів та правознавців до звичаєвого права українців у цілому актуалізує вивчення окремих сфер народної звичаєво-правової культури, помітну роль серед яких відігравав саме такий інститут звичаєвого права українців як наймитування. А багаторічна плідна діяльність дореволюційної інтелігенції у справі вивчення тогочасного народного побуту на основі ґрунтовного аналізу великого й різноманітного масиву джерел уможливило цілісне осмислення звичаєво-правового інституту наймитування в українській етнокультурі другої половини XIX – початку XX століть.

Звичаєво-правовий інститут наймитування цього періоду функціонував у суспільстві, яке переживало складні й драматичні зміни внаслідок процесів модернізації та розвитку нових на той час капіталістичних відносин, що породжувало низку соціальних та економічних проблем, які стосувалися й найманої праці. Перед сучасним українським суспільством так само постає широке коло завдань у соціально-економічній та правовій площинах, пов’язаних зі становленням та подальшим розвитком ринкової економіки на початку XXI століття. Тож вивчення інституту наймитування може бути корисним і для розуміння та пошуку шляхів вирішення проблем у сучасній трудовій сфері. Це, беззаперечно, вказує на актуальність дослідження даної теми для розуміння ключових особливостей української етнокультури та трудових правостосунків в історичній ретроспективі.

Зв’язок роботи із науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах науково-дослідної теми Українського етнологічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України «Українська етнокультурна спадщина в сучасному культурно-інформаційному просторі» (шифр 0107U002297).

Об’єктом наукового дослідження постає українське селянство як носій звичаєво-правової традиції наймання робітників.

Предметом вивчення є звичаєво-правовий інститут наймитування та пов’язаний з ним комплекс звичаєво-правових уявлень та відносин наймання, який проявляється у народних звичаях, виробничій та обрядовій практиці, фольклорі та повсякденній діяльності українського селянства другої половини XIX – початку XX ст.

Мета дослідження: розкрити сутність, значення та особливості функціонування звичаєво-правового інституту наймитування в українському селі другої половини XIX – початку XX століть, висвітлити його місце в системі селянського господарсько-побутового комплексу даного періоду.

Завдання дослідження:

- охарактеризувати стан розробки даної теми в дослідженнях вчених другої половини XIX – початку XXI століть і джерельну базу;
- окреслити соціокультурну роль наймита в українській традиційній народній культурі;
- розкрити сутність і місце інституту наймитування в господарській сфері українського села;
- проаналізувати функціонування інститутів самоорганізації у звичаєво-правовій традиції наймання на сільськогосподарські роботи;
- розкрити основні складові договору наймання сільськогосподарських робітників за звичаєвим правом;
- встановити характер відносин між господарями і наймитами, особливості їхнього регулювання;
- дослідити статевовіковий аспект звичаєво-правового інституту наймитування;
- виявити значення наймитування в процесі соціалізації особистості в українському селі;
- з'ясувати роль відносин наймання у громадському житті українського села;
- розкрити світоглядні уявлення українців щодо наймитування та наймитської долі;
- виявити основні звичаєво-правові уявлення та норми щодо відносин наймання;
- розглянути місце й роль обрядовості, пов'язаної з сільськогосподарськими роботами українського селянина, в побутуванні досліджуваного звичаєво-правового інституту.

Хронологічні межі даного дослідження охоплюють другу половину XIX – початок XX століть. Нижня хронологічна межа пов'язана з розповсюдженням найманої праці з другої половини XIX століття у зв'язку з реформами 1848 року в Австрійській імперії та 60-х – 70-х років XIX ст. у Росії; саме економічні зрушення другої половини XIX століття привели до серйозних змін у селянському господарстві й до масового поширення заробітчанства. Верхня межа – початок XX століття – це своєрідний рубіж істотних змін в традиційній народній культурі, соціально-економічному й політичному становищі українців.

Територіальні межі дослідження включають етнічну територію розселення українців в другій половині XIX – на початку XX століть, яка перебувала у складі Російської та Австро-Угорської імперій.

Методологія дослідження. Вивчення звичаєво-правового інституту наймитування здійснюється в контексті традиційної світоглядної системи, що узасаднювала формування української народної культури. В основу дисертаційної роботи покладено структурно-функціональний аналіз інституту наймитування та використано інтердисциплінарний підхід. В якості методів наукового пізнання в дослідженні застосовуються порівняльний, типологічний методи та конкретно-історичний аналіз.

Наукова новизна даної роботи полягає в тому, що вперше інститут наймитування розглядається в контексті інтердисциплінарного підходу, із залученням здобутків етнології, соціальної й економічної історії, фольклористики та правознавства. Це дозволяє цілісно і всебічно розкрити сутність даного явища як складової української етнокультури другої половини XIX – початку XX століть. Звичаєво-правовий інститут наймитування розглянуто автором як систему взаємопов'язаних звичаєво-правових уявлень та норм, договірних умов, обрядової практики, соціальних ролей, форм організації трудової діяльності, комунікації та знань зі сфери «наймання робітників».

Уперше дослідження звичаєво-правових норм наймання робітників та наймитування як соціального явища проводиться на основі повноцінного залучення та аналізу вагомої сукупності

різнорідних джерел, серед яких матеріали етнографічних спостережень, судочинства, статистики та фольклор українців другої половини XIX – початку XX століть.

Більш докладно та систематично, у порівнянні з попередніми дослідженнями, проаналізовано основні складові частини договірних відносин наймання та їх обумовленість соціальними, звичаєво-правовими, моральними настановами й уявленнями, так само як і господарськими потребами українців другої половини XIX – початку XX століть.

Практичне значення дослідження полягає в можливості використання його результатів для створення наукових узагальнюючих праць з етнокультури українців другої половини XIX – початку XX століть. Отримані результати можуть стати базою для подальшого поглибленого вивчення звичаєво-правових відносин в українській культурі, для створення навчально-методичних посібників і підручників з етнології, звичаєвого права, історії української культури; вони можуть бути використаними при розробці програм, лекцій, семінарів відповідних нормативних і спеціальних дисциплін.

Апробація дисертації здійснена у формі доповідей на декількох наукових конференціях. Серед них: Всеукраїнська наукова конференція «Десяті Сумцовські читання» (Харків, 2004); Міжнародна наукова конференція «Традиція і культура» (Київ, 2005); Міжнародна краєзнавча конференція молодих вчених (Харків, 2004, 2006, 2007); конференція молодих вчених «Каразінські читання» (Харків, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008); Міжнародна наукова конференція «III Харківські студентські філософські читання» (Харків, 2006); Міжнародна науково-теоретична конференція студентів і аспірантів «Україна і світ: минуле, сучасне та майбутнє» (Харків, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012); Міжнародна наукова конференція «Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі» (Київ, 2007); Міжнародна наукова конференція, присвячена пам'яті П. П. Чубинського (Київ, 2009); Міжнародна наукова конференція «Слобожанські читання» (Харків, 2010, 2011, 2012); Четверті всеукраїнські наукові фольклористичні читання, присвячені професору Лідії Дунаєвській (Київ, 2010); науково-практичні конференції «Європейські та традиційні українські цінності очима сучасної української молоді» (Харків, 2012); «Традиційна культура в умовах глобалізації: культурна ідентифікація та інформаційне суспільство» (Харків, 2012) та інші. Основні положення дисертації обговорено на засіданні відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ.

Публікації. Основні положення дисертації викладені в 22 публікаціях, серед яких 10 статей (з них 5 вміщено у фахових виданнях, затверджених ДАК МОНмолодьспорту України) та 12 тез доповідей.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (10 підрозділів), висновків та списку джерел і літератури (288 позицій). Загальний обсяг дослідження становить 211 сторінок, з них 181 основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дослідження, сформульовано його мету і завдання, визначено територіальні та хронологічні межі, окреслено предмет і об'єкт дослідження, розкрито наукову новизну, показано практичне значення роботи, засвідчено апробацію основних положень дисертації.

Перший розділ роботи «Історія вивчення інституту наймитування» присвячений аналізу досягнень вчених другої половини XIX – початку XXI століть з визначеної проблематики. На основі узагальнення досвіду наукових досліджень наймитування як звичаєво-правового, соціального й економічного феномену життя українців розроблено періодизацію історіографії даної теми: 1) дореволюційний період (друга половина XIX – початку XX століть); 2) 20-і роки XX століття; 3) 50-і – 80-і роки XX століття; 4) від початку 90-х років XX століття до сучасності.

Виокремлено основні проблеми пов'язані з вивченням наймитування, вирішення яких перебувало в центрі дослідницької уваги в кожному із виділених періодів.

Дослідження наймитування в українському селі другої половини XIX – початку XX століть проводилося в умовах великої актуальності даного питання для соціально-економічного життя Російської та Австро-Угорської імперій. Тогочасні вчені розглядали наймитування як сферу дії звичаєвого права селянства і нових капіталістичних економічних умов у сільському господарстві. Поставивши собі за мету покращення становища селянства шляхом раціоналізації його життя, внесення змін у законодавство і державне управління, тогочасна інтелігенція проводила всебічне вивчення відносин наймання. Така спрямованість досліджень вплинула і на відповідне теоретичне осмислення явища наймитування як сукупності звичаєво-правових норм та договірних умов, усталеної господарської практики того часу. На основі зібраного великого корпусу різноманітних джерел вчені зосередилися на дослідженні причин та форм наймитування селянства, структури наймитства та його чисельності, цілісної характеристики наймання робітників як звичаєво-правових договірних відносин. П. Чубинський¹ розглядав найману працю як асоціацію робітника і капіталіста, наймита і хазяїна, в якій один бере участь працею, а інший – майном. Вчений також висвітлює роль наймів у соціалізації, прилученні до трудової діяльності, відносинах між дітьми й батьками в селянських родинах. Розгляд наймитування в контексті трудової кооперації у різних сферах традиційного господарства українців наявний і в працях В. Василенка². Він охарактеризував договірні умови наймання, різновиди наймів та ступінь їхньої поширеності, оплату праці, причини, характер та значення наймитування в сільському господарстві, ремеслах і промислах українських селян. Ф. Вовк³ висвітлює наймитування селянства як характерне соціальне й економічне явище в українських землях, розкрив особливості наймання робітників і відповідні договірні умови, проаналізував сфери застосування та терміни найму, показав типові риси праці та побуту наймитів. Вчений проаналізував особливості організації та розподілу трудових обов'язків робітників у рибальстві, розкрив умови їх праці та винагороду за неї, а також соціально-майнове становище рибалок. О. Левицький⁴ звернув увагу на причини поширення наймитування селян, несприятливі умови продажу власної робочої сили. Ф. Щербина⁵ проаналізував функціонування різних форм артелей та показав їхній історичний розвиток, вказавши на причини формування та зміни форм організації селянства. Т. Єфименко узагальнила дані, пов'язані з договором наймання та дотриманням його умов, особливостями спільщини та скіпщини, значенням відхожих промислів та артільного начала в житті українського селянина⁶.

---

¹ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев, составленный на основании прилагаемых гражданских решений // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. – Т. 6. – СПб., 1872. – С. 29–80; Чубинский П. Несколько слов об обычаях и о значении сказок, пословиц и песен для криминалистики / П. Чубинский // Черниговский листок. – 1861. – № 8, август; Чубинский П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии / П. Чубинский. – СПб.: Типография Майкова, 1862. – 44 с.

² Василенко В. И. Об обычном праве в земледелии в Малороссии / В. Василенко // Университетские известия. – 1882. – № 11. – С. 218–252.

³ Вовк Ф. Українське рибальство у Добруджі / Федір Вовк // Матеріали до українсько-руської етнології / за ред. Ф. Вовка. – Львів: Вид-во Етнографічної Комісії Наукового Т-ва ім. Т. Шевченка, 1899. – Т. 1. – С. 33–52; Новостроенский Ф. (Вовк Ф.) К вопросу о найме рабочих / Федір Вовк // Киевский телеграф. – 1875. – №№ 20, 22; Волков Ф. Этнографические особенности украинского народа / Федор Волков // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Т. 2. – Пг., 1916. – С. 455–647.

⁴ Левицкий О. О положении крестьян Юго-западного края во 2-й четверти XIX ст. / Орест Левицкий // Киевская Старина. – 1906. – № 7–8. – С. 232–274.

⁵ Щербина Ф. Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм / Ф. Щербина. – Одесса, 1881. – 200 с.

⁶ Єфименко Т. Обычное право украинского народа / Т. Єфименко // Украинский народ в его прошлом и настоящем / под ред. Ф. Волкова. – Т. 2. – Пг., 1916. – С. 648–663.

Серед досягнень вчених 1920-х років варто відзначити дослідження В. Білецької.⁷ Дослідниця визначила місце наймитів у соціальній структурі суспільства як передпролетаріату, з'ясувала як економічні, так і особисті причини наймитування, які вона виводила із самого способу селянського життя і господарювання, охарактеризувала побут робітників, взаємовідносини наймита і хазяїна, приділила увагу статевовіковому аспекту звичаєвого інституту наймитування, висвітлила окремі питання взаємодії між інститутами наймитування та соціалізації в народній культурі. Значення наймитування в контексті процесу соціалізації та його місце в світі дитинства вивчала Н. Заглада⁸. Дослідниця проаналізувала дитячі заробітки, сфери застосування дитячої наймитської праці, організацію робіт та пов'язаних з цим елементів матеріальної культури, участі дітей у громадському житті, їх трудовий побут, а також ставлення селянства до дитячої праці; розкривши значення пастівництва і наймитування в житті дитини, висвітлила основні складові та нормативно-ціннісні настанови звичаєво-правового інституту наймитування. Порівняно невелика кількість досліджень, присвячених звичаєвому праву і відносинам наймання другої половини XIX – початку XX століть, пояснюється такою ж, як і в попередників, спрямованістю здебільшого на вирішення проблем взаємодії офіційного та звичаєвого права, у даному випадку пореволюційного українського села. Вчені 1920-х років, продовжуючи традиції дореволюційних дослідників звичаєвого права, поглибили методологічні основи аналізу джерел, зокрема фольклору й етнографічних описів стосовно традиції наймитування.

Повоєнний період розвитку вітчизняної етнографії та фольклористики становив новий етап розробки проблем наймитування, вивчення звичаєво-правових та соціально-економічних аспектів у відносинах наймання сільськогосподарських робітників, побуту і світогляду наймитів на основі класового підходу й історико-діалектичного методу та залучення вагомих емпіричних досліджень і джерел відповідного періоду. Розвиваючи методологічні та джерелознавчі досягнення вчених другої половини XIX – 20-х років XX століття, дослідники зосередили свою увагу на вивченні соціально-економічних характеристик наймитування як явища доби капіталізму, а наймитів розглядали як окрему соціальну групу – сільськогосподарський пролетаріат. О. І. Лугова⁹ дослідила питання формування, становища, побуту заробітчан півдня України. Вона встановила, що вагомою причиною наймитування була відсутність альтернативних шляхів для селян ліквідувати нестачу коштів у власному господарстві. Серед чинників поширення сільськогосподарського наймання дослідниця вказала на традиційність землеробських занять селянина. А. Я. Поріцький¹⁰ підняв питання організації трудових процесів та заробітчанського відходу, форм суспільної активності заробітчан, устрою дорожніх та землеробських заробітчанських артілей, їх значення в існуванні заробітчанського відходу як такого і в захисті та підтримці наймитів, провів усебічний аналіз явища наймитування, висвітливши питання

---

⁷ Білецька В. Жіночі наймитські пісні / Віра Білецька // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. – Т. IX.: Праці етнографічно-етнологічної секції. – Вип. 2. – Харків, 1930. – С. 59–78; Білецька В. Заробітчанські пісні / Віра Білецька. – Харків: ДВУ, 1930. – 63 с.; Білецька В. Наймитські пісні / Віра Білецька // Етнографічний вісник. – К., 1927. – Кн. 5. – С. 135–151.

⁸ Заглада Н. Побут селянської дитини: матеріали до монографії с. Старосілля / Н. Заглада // Матеріали до етнології. – Вип. 1. – К., 1929. – 260 с.

⁹ Лугова О. І. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму / О. І. Лугова. – К.: Наукова думка, 1965. – 192 с.

¹⁰ Поріцький А. Я. Дорожні артілі сільськогосподарських робітників України кінця XIX – поч. XX ст. / Анатолій Поріцький // Народна творчість та етнографія. – 1958. – № 4. – С. 100–105; Поріцький А. Я. З сімейного побуту сільськогосподарських робітників доби капіталізму / Анатолій Поріцький // Народна творчість та етнографія. – 1959. – № 4. – С. 96–101; Поріцький А. Я. Землеробські заробітчанські артілі на Україні / Анатолій Поріцький // Народна творчість та етнографія. – 1957. – № 2. – С. 67–76; Поріцький А. Я. Побут сільськогосподарських робітників півдня України кінця XIX - початку XX ст. (Історико-етнографічне дослідження): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / АН УРСР. ІМФЕ. – К., 1960. – 256 с.; Поріцький А. Я. Побут сільськогосподарських робітників України в період капіталізму / Анатолій Поріцький. – К.: Наукова думка, 1964. – 139 с.; Поріцький А. Я. Побут сільськогосподарського пролетаріату півдня України кінця XIX – поч. XX ст. / Анатолій Поріцький // Народна творчість та етнографія. – 1958. – № 1. – С. 58–67.

матеріальної культури, громадського та сімейного побуту наймитів. У монографії О. М. Кравець¹¹ з'ясовано економічну роль наймитування та його вплив на селянську сім'ю кінця XIX – початку XX століть. О. Ф. Кувеньова¹² розглянула економічні причини, які спонукали селян іти в найми, договірні умови наймання «в зажин», звичай «басаринок». Услід за В. І. Василенком авторка віднесла скіпщину до поширеної форми сільськогосподарського наймання в Україні. Звернення вчених (С. Грица, М. Бочко, М. Шульга, І. Хланта, М. Пазяк, О. Бріцина, В. Сироткін та ін.)¹³ до фольклорних джерел, зокрема наймитської пісенності, народних казок і паремій, дозволило їм розкрити особливості праці, побуту, сімейного і громадського життя наймитів у контексті традиційної культури українського селянства та її змін у пореформений період.

У студіях сучасних вчених можна побачити посилення інтересу до вивчення наймитування як важливого явища соціально-економічного життя селянства другої половини XIX – початку XX століть та як складової частини звичаєвого права українців. Зокрема, Ю. Гошко¹⁴ ретельно дослідив коло обов'язків наймитів та наймачів, умов договору, професійні вміння та розподіл праці, заохочення та покарання, побут наймитів у такій важливій сфері традиційного господарства українців як ремесла та промисли. Окремі частини монографії М. Гримич¹⁵ присвячені трудовим звичаям, найманню на роботу, звичаям спільщини та скіпщини, комплексному вивченню цих явищ. Дослідниця з'ясовує питання часового та просторового побутування цих звичаїв, їх основних характеристик, економічних, соціальних передумов, причин та значення їх існування для селянства та локальних особливостей. Г. Горинь¹⁶ ретельно аналізує основні елементи договірних відносин найму в скотарстві, землеробстві та промислах, особливості їхнього регулювання, а також індивідуальну та колективну форми організації наймитської праці.

Таким чином, встановлено наявність вагомого наукового доробку у сфері вивчення наймитування як частини звичаєво-правової культури, соціального й економічного життя українців другої половини XIX – початку XX століть. Однак актуальною залишається проблема комплексного вивчення звичаєво-правового інституту наймитування на основі інтердисциплінарного та структурно-функціонального підходів.

Другий розділ «Джерела та методи дослідження» присвячено характеристиці комплексу джерел; увага зосереджена і на питаннях методології та методів, застосованих у дисертації. У **підрозділі 2.1. «Джерельна база»** подано загальний огляд та проведено систематизацію масиву

---

¹¹ Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу / О. М. Кравець. – К.: Наукова думка, 1966. – 200 с.

¹² Кувеньова О. Ф. Громадський побут українського селянства / О. Кувеньова. – К.: Наукова думка, 1966. – 135 с.

¹³ Бріцина О. Ю. Українська народна соціально-побутова казка: (специфікація та функціонування) / О. Бріцина. – К.: Наукова думка, 1989. – 150 с.; Грица С. Й. Наймитські та заробітчанські пісні / Софія Грица // Наймитські та заробітчанські пісні. – К.: Наукова думка, 1975. – 576 с.; Пазяк М. М. Народний кодекс моральних та соціальних стосунків між людьми / М. Пазяк // Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 7–20; Пазяк М. М. Прислів'я та приказки про хліборобську діяльність людей / М. Пазяк // Народна творчість та етнографія. – 1982. – № 5. – С. 43–49; Пазяк М. М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії / М. Пазяк. – К.: Наукова думка, 1984. – 204 с.; Сироткін В. М. Прислів'я та приказки як джерело вивчення етико-правових звичаїв і уявлень українського народу / В. Сироткін // Народна творчість та етнографія. – 1987. – №1. – С. 39–42; Хланта І. В. Украинская социально-бытовая сказка: Дис. ... канд. филол. наук: 10.01.09 / АН УССР. Институт искусстведения, фольклористики и этнографии им. М. Т. Рильского. – К., 1976. – 213 с.

¹⁴ Гошко Ю. Г. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV-XIX ст. / Ю. Гошко. – Львів: Видавництво Інституту народознавства НАНУ, 1999. – 332 с.; Гошко Ю. Г. Промисли і торгівля в Українських Карпатах XV – XIX ст. / Ю. Гошко. – К.: Наукова думка, 1991. – 256 с.

¹⁵ Гримич М. В. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття / Марина Гримич. – К.: Арістей, 2006. – 560 с.; Гримич М. Угоди за звичаєвим правом українців в XIX – на початку XX століття / Марина Гримич // Етнічна історія народів Європи. – 2004. – Вип. № 15. – С. 11–18.

¹⁶ Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті рр. XX ст.) / Ганна Горинь. – К.: Наукова думка, 1993. – 200 с.; Горинь Г. Концепти «Земля» і «Праця» у системі духовних вартостей і життєвих настанов українського селянина / Ганна Горинь // Народознавчі Зошити. – 2004. – № 5–6. – С. 683–689.

джерел, визначено доцільність та методологічну основу їхнього використання в даній роботі. Джерельну базу складають етнографічні та економічні описи, дані статистики, матеріали судової практики, український фольклор, а саме наймитські, обрядові та трудові пісні, прислів'я та приказки, народні казки та оповідання другої половини XIX – початку XX століть. Найціннішими для нашого дослідження є історико-етнографічні та статистико-економічні описи, які дають можливість вивчити особливості побутування звичаїв найму робітників, розкривають відомості щодо основних складових договору наймання та пов'язаних з ними звичаєвих норм, сфер застосування найманої праці та її оплати, соціально-економічне підґрунтя заробітчанства в українських землях другої половини XIX – початку XX століть. Для розкриття типових договірних умов наймання, аналізу конфліктних ситуацій, пов'язаних зі звичаєво-правовим інститутом наймитування, виявилися корисними архівні справи повітових судів¹⁷ та рішення волосних судів, опублікованих за результатами діяльності Комісії з перетворення волосних судів у 1870-х роках¹⁸. Для аналізу світоглядних та звичаєво-правових уявлень українців щодо наймитування були залучені передусім численні збірки української пісенності, казок та паремій.¹⁹ Наявна у вітчизняній історіографії з другої половини XIX століття і до сучасності багата традиція залучення різномірних джерел для вивчення наймитування та відповідні джерелознавчі та фольклористичні дослідження дають змогу провести аналіз даних джерел.

У підрозділ 2.2. «Методологія і методи дослідження» висвітлюються методи, використанні для досягнення поставлених у дисертації завдань та обґрунтовано доцільність і сферу їхнього залучення. Методологічною основою дослідження стали теоретичні рефлексії та методологічні напрацювання вчених другої половини XIX – початку XXI ст. щодо сутності звичаєвого права та його місця в народній культурі. Доцільно підходити до вивчення феномену звичаєвого права селянства крізь призму його юридичних уявлень, звичаєвої практики, соціальних інститутів, народних знань та господарського життя. Це відповідає загальним методологічним настановам щодо розгляду звичаєво-правової культури українців у соціальному і культурному контексті пореформеного періоду. Враховуючи досвід попередніх дослідників, було застосовано структурно-функціональний підхід до розкриття сутності інституту наймитування та його значення в українській етнокультурі. Комплексний і міждисциплінарний характер дослідження обумовлено вагомим впливом інституту наймитування на різні сфери тогочасного життя українців та необхідністю залучення широкого кола джерел для його вивчення. Вжито порівняльний аналіз, узагальнення та типологічний метод при дослідженні договірних умов наймання, особливостей становища чоловіків, жінок та дітей в наймах. За допомогою методу ретроспективної реконструкції на основі аналізу народної творчості та господарської діяльності українців було

---

¹⁷ Державний архів Київської області, Ф. 231. Оп. 2, спр. 652; Ф. 231. Оп. 2, спр. 364; Ф. 234. Оп. 1, спр. 1064.

¹⁸ Труды комиссии по преобразованию волостных судов. – Т. 4: Харьковская и Полтавская губернии. – СПб.: Тип. Второго Отделения Е. И. В. Канцелярии, 1873. – 568 с.; Труды комиссии по преобразованию волостных судов. – Т. 5: Киевская и Екатеринославская губернии. – СПб.: Тип. Второго Отделения Е. И. В. Канцелярии, 1874. – 568 с.

¹⁹ Гнедич П. А. Материалы по народной словесности Полтавской губернии. Роменский уезд. – Вып. 4: Сказки, легенды, рассказы. – Полтава: Электр. типография Г. И. Маркевича, 1916. – 128 с.; Гринченко Б. Д. Из уст народа. Малорусские рассказы, сказки и прочее / упор. Борис Гринченко. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1901. – 490 с.; Гринченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. – Т. 3: Песни / упор. Борис Гринченко. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1899. – 787 с.; Галицькі народні казки / збір. О. Роздольський, упор. І. Франко // Етнографічний збірник / під. ред. М. Грушевського. – Львів, 1895. – Т. 1. – С. 1–120; Героїко-фантастичні казки / упор. І. Березовський. – К.: Дніпро, 1984. – 367 с.; Казки Карпат: Українські народні казки / упоряд., вступ. ст., прим. та слов. І. В. Хланти. – Ужгород: Карпати, 1990. – 418 с.; Казки та оповідання з Поділля: В записках 1850-1860-их рр. – Вип. I–II / упор. М. Левченко. – Київ: Друкарня УАН, 1928; Наймитські та заробітчанські пісні / передм., вст. ст., упор. С. Й. Грица. – К.: Наукова думка, 1975. – 576 с.; Народні оповідання / упор. С. В. Мишанич. – К.: Техніка, 2008. – 448 с.; Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми / Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР. – К.: Наукова думка, 1991. – 440 с.; Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини / Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР. – К.: Наукова думка, 1989. – 479 с.; Рудченко І. Я. Чумацькі народні пісні / Под ред. Івана Рудченко. – К.: Тип. М. П. Фрица, 1874. – 258 с.; Українські прислів'я, приказки і таке інше. Уклад М. Номис / Упоряд., приміт. та вступ. стаття М. М. Пазяка. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.

розкрито сукупність їхніх світоглядних та звичаєво-правових уявлень щодо інституту наймитування.

У третьому розділі «Наймання сільськогосподарських робітників в українській етнокультурній традиції другої половини XIX – початку XX століть» досліджуються основні складові звичаєво-правового інституту наймитування в господарсько-побутовому комплексі українців, особлива увага зосереджена на питаннях організаційних форм наймитування, статевовікових особливостей відносин наймання та ролі наймів у процесі соціалізації особистості. **У підрозділі 3.1. «Соціально-економічні основи звичаєво-правового інституту наймитування в українському селі другої половини XIX – початку XX століть»** детально проаналізовано сукупність соціально-економічних причин наймитування селянства розкривається значення найманої праці як невід’ємної частини тогочасного повсякденного життя і господарської практики українців. Визначаються основні сфери застосування наймитської праці та господарства, які потребували найманої робочої сили, а також аналізується роль наймитування в громадських відносинах українського села. Звичаї наймитування застосовувалися у всіх сферах господарства тогочасного суспільства, включаючи традиційні землеробство і скотарство, ремесла та промисли, а також нові галузі промисловості, пов’язані із переробкою сільськогосподарської продукції. Оцінюється соціокультурне значення інституту наймитування, враховуючи ті зміни у громадському та сімейному побуті, які відбувалися під його впливом. Звичаєво-правовий інститут наймитування посідав одне з центральних місць серед питань правового регулювання життя селянства, задовольняв відповідні потреби селянських сімей і поміщицьких економій. Найми мали сприяти вирішенню господарських та фіскальних питань її членів, повинні були знімати соціальну напругу, попереджувати можливі соціальні конфлікти всередині громади.

У підрозділі 3.2. «Договірний характер звичаєво-правових відносин наймання» проведено вивчення традиції наймання робітників, спираючись на її характерні ознаки як різновиду договірно-зобов’язальних відносин: форма та обов’язкові атрибути договору, сторони укладання угоди, а також основні складові предмету договору. Вказано особливості усної та письмової форм договору наймання, охарактеризовано сторони укладання договору та їхні соціально-правові позиції. У відповідності до основних складових договору проводиться вивчення різновидів і переліку робіт за наймом та порядку їх виконання. Визначаються основні форми оплати праці та строки наймів, проводиться їхня класифікація та аналіз причин застосування тієї чи іншої форми у відносинах наймання. Встановлюється обсяг прав і обов’язків, рівень відповідальності господаря і наймита у звичаєво-правовому інституті наймитування. Аналіз основних складових договору наймання враховує специфіку різних господарських сфер застосування наймитської праці, відмінностей між місцевими наймами та відхожим промислом, індивідуальною і колективною формами заробітчанства. Порушення рівноправності між наймитом і господарем, значний ступінь конфліктності між ними може бути свідченням кризи традиційних форм звичаєво-правового регулювання наймитування у зв’язку із розвитком нових капіталістичних відносин в українському селі другої половини XIX – початку XX століть.

Підрозділ 3.3. «Наймитування у процесі соціалізації дітей та підлітків» присвячений проблемі найманої праці дітей і підлітків та її значенню для них самих і для тогочасного українського суспільства. Існування в межах традиційної культури українського селянства другої половини XIX – початку XX століть дитячої найманої праці розглядається як одна з форм експлуатації дітей і підлітків та в контексті трудової соціалізації, із врахуванням статевовікових та соціальних характеристик, прилучення дітей до господарсько-виробничої діяльності та експлуатації в ній. Це мало б підвищувати статус дітей і підлітків в ієрархії суспільних відносин селянства, як у сім’ї, так і в громаді, до соціально значущих його членів, розширювати обсяг їхніх прав і обов’язків. Однак відзначається низький статус дитячої праці, яка мала у селянській свідомості та практиці несамостійний допоміжний характер, а платня за неї була значно нижчою порівняно з платнею дорослого або взагалі обмежувалася самим утриманням дитини. Праця за межами власної сім’ї, віддавання дітей у найми для виконання домашніх і польових робіт, а також

для оволодіння ремеслом оцінювалися неоднозначно, навіть негативно, хоч ці явища були поширеними. Наймитів посилювало самотійність і незалежність молоді, поглиблювало її світогляд і знання, а також вдосконалювало навички господарювання. Водночас внаслідок відходу молоді на тривалий час у найми за межі свого села відбувалася тимчасова втрата контролю над нею з боку громади, що мало негативний вплив на формування молоді особистості у відповідності до ціннісно-орієнтаційних засад традиційної народної культури. У народній культурі можна відзначити наявність протиріччя між осудом дитячої найманої праці та фактичним її використанням, а також правом батьків віддавати своїх дітей у найми.

У підрозділі 3.4. «Статевікові особливості традиції наймитів» висвітлено соціальні ролі, статуси наймитів та наймичок відносно статевої стратифікації та відповідних стереотипів української культури. У звичаєво-правових відносинах наймання ці стереотипи впливали на сфери сільськогосподарського наймання чоловіків та жінок, можливості реалізації своєї робочої сили, умови праці та платні, обсяг прав та обов'язків, закріплювали за жінкою статус неповноцінного робітника у порівнянні з чоловіком.

Вивчення таких аспектів заробітчанських артілей, що безпосередньо стосуються їхнього функціонування як складової звичаєво-правового інституту наймитів в українській етнокультурі здійснено у підрозділі 3.5. «Самоорганізація селян у наймах». Артільна форма самоорганізації уможливлювала наймитів на далекі відстані, полегшувала становище робітників у наймах, пом'якшувала можливі негативні ситуації та ризики, забезпечуючи наймитів певними умовами роботи, побуту, оплати праці. В основі утворення артілей лежали традиційні для селянина сімейні і громадські зв'язки. Кооперація наймитів у межах гуртів, артілей мала ситуативний характер і була спрямована на реалізацію різних поточних потреб колективу: безпечне пересування у дорозі, пошук роботи далеко від домівки, харчування, виконання складних виробничих операцій, з якими неможливо впоратися самотужки. Досліджені форми організації пастухів так само становили важливу частину звичаєво-правового інституту наймитів, оскільки мали на меті захист інтересів усіх сторін договірних відносин, попередження конфліктів, забезпечення ефективної взаємодії пастухів між собою та з господарями худоби на час її випасу.

Четвертий розділ дисертації «Звичаєво-правові та світоглядні уявлення щодо наймитів в українській традиційній культурі» присвячено вивченню народних уявлень про інститут наймитів, а також впливу обрядової практики на відносини наймання сільськогосподарських робітників у другій половині XIX – на початку XX століть.

У підрозділі 4.1. «Народні уявлення про наймитів та наймитську долю» на основі аналізу джерел розкрито світоглядні, морально-ціннісні та звичаєво-правові уявлення українського селянства щодо інституту наймитів в українському селі. За дослідженими світоглядними уявленнями українців, зафіксованими у джерелах другої половини XIX – початку XX століть, простежується думка про зумовленість і неминучість наймитської долі людини від самого її народження, поряд з тим виявляються й соціально-економічні причини рішення йти в найми. Протиставлення образів наймита і господаря має не тільки соціальний, але й глибокий світоглядний зміст. Господар, який має свій статок з власної землі, здатен забезпечити добробут власної родини – це норма, певний громадський ідеал, тоді як наймит виступає його протилежністю. Образ наймита міг бути втіленням таких аморальних ознак як пияцтво, ледачість, розпуста. Водночас наймит асоціювався з молодією людиною, яка ще не взяла шлюбу, а тому не мала повних прав члена громади. Наймитство як етап соціалізації особистості могло схвалюватися, тоді як наймитів протягом всього життя отримало дуже негативну оцінку, розглядалося як відхилення від узвичаєного способу життя селянина. Громадська думка намагалася застерегти людину від обрання такого життєвого шляху, була спрямована на відвернення подібної долі. Наймитів приймалося як нормальне, припустиме й необхідне тільки з економічних міркувань: відсутність іншого шляху забезпечення життєвих потреб для малоземельного і безземельного селянства. Але в морально-етичному плані зображення

наймитської долі мало відверто негативне забарвлення і компенсувалося приписуванням образу наймита працелюбності, сумлінності і щирості.

Основну увагу в **підрозділі 4.2. «Звичаєво-правові норми стосовно відносин наймання та найманої праці»** спрямовано на виявлення та аналіз уявлень, які пов'язані з найманням робітників як різновидом звичаєво-правових договірно-зобов'язальних відносин українців другої половини XIX – початку XX століть. Повсюдно поширеними були уявлення про сумлінну працю наймита у господаря та необхідність справедливої винагороди за неї. Чітко оформленими є народні погляди на службу, її строки та відплату за неї. У звичаєво-правових уявленнях українців можна відокремити ряд елементів, які складають договір наймання: обсяг і характер виконуваних робіт, взаємні зобов'язання наймита та господаря, умови праці та платні за неї. Виконання наймитом усіх умов схвалюється та винагороджується, тоді як порушення договору морально засуджується. Так само вагоме місце посідали уявлення про непорушність умов договору як для наймита, так і для господаря. Косарські, гребовицькі, жнивні пісні, виконувані під час відповідних трудових процесів, сприяли кращій взаємодії між робітниками, налагодженню темпу даних робіт та розподілу часу на них. Реалізація втілених у цих піснях уявлень та настанов виконувала важливі функції щодо узгодження дій всередині наймитського колективу, встановлення та дотримання трудової дисципліни.

У **підрозділі 4.3. «Вплив обрядової практики на звичаї наймання сільськогосподарських робітників»** основна увага зосереджена на обрядових діях, якими супроводжувався договір наймання, обрядах, пов'язаних з утриманням та випасанням худоби, а також на обжинкових ритуалах, в яких брали участь наймані робітники. Дотримання обрядодій, у тому числі магічного характеру, мало сприяти узгодженню позицій наймита і господаря за договором, виконанню його умов. Ці обряди можна розглядати як один з механізмів регулювання відносин між господарем і наймитами. Участь наймитів, які працювали на польових роботах або були пастухами, у магічних діях, спрямованих на забезпечення високого врожаю чи збереження та плідності худоби, підвищувала їхню роль у добробуті господарів, таким чином убезпечуючи дотримання прав наймитів.

ВИСНОВКИ

На основі залучення широкого кола різнопланових джерел, їх аналізу та теоретичного узагальнення отриманих результатів в дисертації вдалося виявити значення та особливості функціонування звичаєво-правового інституту наймитування в українському селі другої половини XIX – початку XX століть.

Наймитування в українській народній культурі постає як доволі ефективний соціально-економічний та звичаєво-правовий інститут. У мінливих економічних умовах пореформеного періоду, який супроводжувався зубожінням та обезземеленням селянства, різкими перепадами врожайності, становленням і розквітом одних господарств капіталістичного типу та розоренням інших, звичаєво-правовий інститут наймитування слугував забезпеченню основних господарських потреб тогочасного суспільства та регулюванню відповідних трудових відносин, викликаних ними. Для бідних прошарків найми давали можливість покрити нестачу коштів, а також давали надію на зміцнення власного сімейного господарства. Великі та дрібні землевласники завдяки найманню залучали необхідну робочу силу до своїх господарств, орієнтованих на розширене виробництво й ринок. Наймитування було важливим інструментом перерозподілу трудових сил як на рівні суспільства, так і на рівні окремої сім'ї.

Регулювання відносин наймання відбувалося на основі договору усної форми, який укладався між наймачем та найманим за можливої участі свідків. Письмова форма укладання договору не була традиційною для українського селянства, її наявність пояснюється вступом

селян у відповідні стосунки з представниками інших станів та впливом капіталізму на культуру українського села пореформеного періоду. До складових предмету договору наймання, як правило, входили: перелік робіт, визначення строків їх виконання, обов'язки наймита та зобов'язання наймача перед наймитом, умови і характер оплати за роботу, відповідальність сторін у разі невиконання своїх зобов'язань.

Звичаєво-правові норми, пов'язані з найманням працівників в українському селі другої половини XIX – початку XX століть, передбачали захист прав обох сторін цих договірно-зобов'язальних відносин. Контроль за дотриманням норми належав, перш за все, самій селянській громаді. Громадська думка багато важила і для наймитів, і для господарів. Дотриманню прав сприяла і взаємна прагматична зацікавленість обох сторін у виконанні договору для якнайкращої реалізації їхніх інтересів. Проте цей механізм був доволі недосконалим, оскільки дотримання звичаєво-правової норми залежало від багатьох факторів: від ступеня сприйняття селянином цієї норми і готовності її дотримуватися; порозуміння сторін договору; особистісних характеристик його учасників, а також їхніх соціальних та економічних позицій. Спостерігалися порушення рівноправності між наймитом і хазяїном та значний ступінь конфліктності у звичаєво-правових відносинах наймання.

Встановлено, що наймитування відігравало неоднозначну роль у процесі соціалізації в традиційній народній культурі. З одного боку, в межах традиції наймання існували механізми, які дозволяли молоді досягти основних соціальних ролей у господарському, сімейному, громадському житті. Однак нові економічні процеси в житті селянства змінювали характер та мету наймитування дітей та молоді, набуваючи виразних ознак економічної експлуатації. У народній свідомості наймитування передусім пов'язувалося з неможливістю одружитися, нещасливим сімейним життям, злиденністю, а отже ставило під загрозу успішність соціалізації особистості.

Організаційні форми наймитування були глибоко вкорінені в українських традиціях та разом з тим проявляли мінливість та варіабельність у своєму застосуванні, враховуючи потреби колективу найманих робітників у спільному пошуку та пересуванні до місця роботи, налагодженню взаємодії в праці. У відповідності до сфери виконуваних за наймом робіт самоорганізація селян мала забезпечити успішну їх реалізацію та гармонізувати відносини як між наймитами і господарями, так і всередині об'єднання наймитів.

Було виявлено особливості соціального статусу наймита з погляду селянства та охарактеризовано соціокультурну роль наймита в українській етнокультурі другої половини XIX – початку XX століть. У відповідності до отриманих даних можна констатувати негативне сприйняття наймитського способу життя, небажаність його для селянина, приниженість становища наймита і водночас співчуття до нього. У звичаєво-правових уявленнях українців було окреслено особливості відносин між наймитом і господарем.

Аналіз звичаєво-правових уявлень і норм українського селянства, представлених у текстах наймитських, трудових та обрядових пісень, прислів'їв та казок, розкрив наявність у них низки елементів, які неодмінно мали бути присутні у договорі наймання: характер виконуваних робіт, умови праці та платні за неї, взаємні права та зобов'язання наймита та господаря. Наявні відомості свідчать про стійкість народних уявлень щодо договірного характеру відносин наймання. Наявність та чіткість вищезазначених елементів дозволили зробити висновок про високий ступінь розвитку народної правосвідомості у договірно-зобов'язальних відносинах наймання.

Побутування комплексу стійких народних уявлень щодо наймитської праці та соціального становища наймита сприяло регулюванню відповідних звичаєво-правових відносин у селянській громаді. Фактичне становище селянина в наймах визначалося багатьма факторами: статевіковими характеристиками, економічним і соціальним статусом у громаді, цілями наймитування, тривалістю перебування в наймах, виконуваною роботою.

Встановлено, що звичаєво-правовий інститут наймитування охопив увесь спектр господарської діяльності українців другої половини XIX – початку XX століть і виконував ряд важливих функцій. До цих функцій належали передусім забезпечення різних галузей господарсько-побутового комплексу українців необхідною робочою силою в умовах зростання ваги капіталістичних відносин, а також можливість селянських господарств шляхом віддачі у найм частини наявних робочих сил залучити додаткові кошти для свого подальшого існування, відтворення та розширення.

Отже, інститут наймитування другої половини XIX – початку XX століть, будучи важливою складовою частиною звичаєвого права українців, відігравав непересічну роль у господарському житті та соціальних відносинах того часу. Основою формування та функціонування цього звичаєво-правового інституту виступали господарські традиції, світоглядні настанови, моральні уявлення, усталені статево-вікові та соціальні ролі українців, що зазнали впливу нових соціально-економічних явищ другої половини XIX – початку XX століть.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Наймання пастуха на Слобожанщині у II половині XIX – на початку XXI століть / В. Маліков // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2008. – № 835. – Вип. 11 (Серія: Історія України, Українознавство: історичні та філософські науки). – С. 139–144.
2. Залучення фольклорних джерел для вивчення наймитства в українській традиційній народній культурі в дослідженнях другої половини XIX – початку XXI століття / В. Маліков // Народна творчість та етнографія. – 2009. – № 4–5. – С. 111–118.
3. Традиційна жнивна обрядовість у побутованні звичаєво-правових відносин наймання / В. Маліков // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 6. – С. 67–72.
4. Уявлення про наймитування та наймитську долю в українських народних казках / В. Маліков // Народна творчість та етнологія. – 2011. – № 6. – С. 87–92.
5. Народні уявлення та звичаєво-правові норми щодо наймитування в прислів'ях та приказках / В. Маліков // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2012. – № 1006. – Вип. 15 (Серія: Історія України, Українознавство: історичні та філософські науки). – С. 89–94.
6. Наймитування дітей у сучасній українській культурі / В. Маліков // Матеріали до української етнології. – 2011. – Вип. 10 (13). – С. 275–279.
7. Наймитське життя в поглядах селянства та світоглядні уявлення наймитів в піснях наймитських та заробітчанських / В. Маліков // Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі: історичний досвід та аналіз тенденцій: Зб. наук. пр. за результатами міжнар. наук. конф. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. – С. 228–234.
8. Організаційні форми наймитування селян в Україні II половини XIX – початку XX століть / В. Маліков // Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Зб. наук. праць. Тематичний випуск: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Х.: НТУ «ХПІ», 2010. – №35. – С. 77–81.
9. Дослідження звичаєвого права селянства на сторінках журналу «The Russian Review» у 1985 році / В. Маліков // Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Збірник наукових праць. Тематичний випуск: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків: НТУ «ХПІ», 2011. – № 30. – С. 77–81.

10. Гендерний аспект традиції наймитування в українській етнокультурі другої половини XIX – початку XX століть / В. Маліков // Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Збірник наукових праць. Тематичний випуск: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків: НТУ «ХПІ», 2011. – № 55. – С. 53–59.
11. Звичаєво-правові уявлення, пов'язані з наймом працівників під час косовиці / В. Маліков // Десяті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції «Традиція і сучасність». – Харків, 2005. – С. 19–20.
12. Проблема використання фольклорних джерел при дослідженні звичаєво-правових уявлень у II половині XIX – на початку XX століть / В. Маліков // III Харківські студентські філософські читання: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Харків, 2006. – С. 211–213.
13. Проблеми дослідження звичаєвого цивільного права у працях вчених II половини XIX – початку XX століть / В. Маліков // Каразінські читання (історичні науки): Матеріали міжнародної наукової конференції 20 квітня 2007 р. – Харків, 2007. – С. 188–189.
14. Уявлення про життя і працю наймита в наймитських та заробітчанських піснях / В. Маліков // Україна й світ: минуле, сучасне та майбутнє: Матеріали регіон. науково-практичної Конференції студентів та аспірантів 24-25 квітня 2007 р. – Харків: НТУ «ХПІ», 2007. – С. 122–123.
15. Трудовий аспект соціалізації особистості в українському селі II половини XIX – початку XX століть / В. Маліков // Каразінські читання (історичні науки): Матеріали міжнародної наукової конференції 25 квітня 2008 р. – Харків, 2008. – С. 189–190.
16. Трудові пісні як важливе джерело вивчення звичаєво-правових відносин наймання в українському селі II половини XIX – початку XX століть / В. Маліков // Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес: матеріали Міжнародної наук.-теор. конфер. студ. та аспір. / [редкол. Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ, О. Г. РОМАНОВСЬКИЙ]. – Харків: НТУ «ХПІ», 2009. – С. 122–124.
17. Образ наймита у казковому фольклорі / В. Маліков // Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес: матеріали Міжнародної наук.-теор. конфер. студ. та аспір. / редкол. Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ, О. Г. РОМАНОВСЬКИЙ. – Харків: НТУ «ХПІ», 2010. – С. 123–125.
18. Тип особи наймита в українських прислів'ях та приказках / В. Маліков // Четверті всеукраїнські наукові фольклористичні читання, присвячені професору Лідії Дунаєвській (програма, тези доповідей. – К.: КНУ ім. Т. Г. Шевченка, 2010. – С. 45–46.
19. Дитяча наймана праця в українській традиційній народній культурі / В. Маліков // Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес: матеріали Міжнародної наук.-теор. конфер. студ. та аспір. / редкол. Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ, О. Г. РОМАНОВСЬКИЙ. – Харків: НТУ «ХПІ», 2011. – С. 113–115.
20. Традиція наймитування в українському селі другої половини XIX – початку XX століть / В. Маліков // Європейські та традиційні українські цінності очима сучасної української молоді / Матеріали науково-практичної конференції 14-15 березня 2012 р., м. Харків. – Харків: ХНУБА, 2012. – С. 92–94.
21. Гендерні уявлення в українській традиції наймитування другої половини XIX – початку XX століть / В. Маліков // Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес: тези допов. Міжнародної наук.-теор. конфер. студ. та аспір., м. Харків, 4-5 квітня 2012 р.: у 3 ч. – Ч. 1 / редкол. Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ та ін. – Харків: НТУ «ХПІ», 2012. – С. 154–155.
22. Договірний характер звичаєво-правових відносин наймання в українській народній культурі // Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я: Тези доповідей

XX міжнародної науково-практичної конференції, Ч. III (15-17 травня 2012 р., Харків) / за ред. проф. Л. Л. Тovaжнянського— Харків: НТУ «ХПІ», 2012. — С. 260.

23. Звичаєво-правова традиція наймитування та модернізація соціально-економічного життя українського селянства Російської імперії в пореформений період // Традиційна культура в умовах глобалізації: культурна ідентифікація та інформаційне суспільство: матеріали науково-практичної конференції (18-19 травня 2012 року). — Харків, 2012. — С. 108–110.

АНОТАЦІЇ

Маліков В. В. Звичаєво-правовий інститут наймитування в українській етнокультурі другої половини XIX — початку XX століть. — Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.05 — етнологія. — Національна академія наук України. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. — Київ, 2012.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню звичаєво-правового інституту наймитування в українській етнокультурі другої половини XIX — початку XX століть. Розкрито основні складові частини договору наймання робітників за звичаєвим правом. Досліджено особливості відносин між господарями і наймитами та їх регулювання. Виявлено, що в звичаєво-правових відносинах наймання традиційні уявлення українців стосовно соціальних ролей у сімейних, громадських та трудових відносинах мали вплив на сфери сільськогосподарського найму чоловіків та жінок, можливості реалізації своєї робочої сили, умови праці та платні, обсяг прав та обов'язків. Показано, що звичай самоорганізації повинні були забезпечити успішну реалізацію виконуваних за наймом робіт і гармонізувати відносини як між наймитами та господарями, так і всередині наймитського колективу. Проаналізовано основні світоглядні та звичаєво-правові уявлення, пов'язані з відносинами наймання, соціальним і правовим становищем наймита. Формування та функціонування інституту наймитування в українській етнокультурі відбувалося на основі звичаєво-правових і господарських традицій, світоглядних настанов, усталених статевікових та соціальних ролей українського селянства під впливом нових соціально-економічних явищ.

Ключові слова: звичаєве право, наймит, інститут наймитування, договір наймання, соціалізація, господарсько-побутовий комплекс, українська етнокультура.

Маликов В. В. Обычно-правовой институт батрачества в украинской этнокультуре второй половины XIX — начала XX веков. — Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.05 — этнология. — Национальная академия наук Украины. Институт искусствоведения, фольклористики и этнологии им. М. Т. Рильского НАН Украины. — Киев, 2012.

Диссертация посвящена обычно-правовому институту батрачества в украинской этнокультуре второй половины XIX — начала XX веков. В работе охарактеризовано состояние разработки данной темы, проведена ее систематизация и периодизация её историографии. Раскрыты основные составляющие части договора найма рабочих в соответствии с обычным правом. Исследованы особенности отношений между хозяевами и батраками и их регулирование. Установлено, что в обычно-правовом институте батрачества традиционные представления украинцев о социальных ролях в семейных, общественных и трудовых отношениях имели влияние на сферы найма мужчин и женщин, возможности реализации своей рабочей силы, условия труда и

оплаты, набор прав и обязанностей, закрепляли за женщиной положение неполноценного работника по сравнению с мужчиной. Показано, что обычаи самоорганизации крестьянства должны были обеспечить успешную реализацию исполняемых по найму работ и гармонизировать отношения как между батраками и хозяевами, так и внутри коллектива рабочих. Проанализированы основные мировоззренческие и обычно-правовые представления, связанные с отношениями найма рабочих, социальным и правовым положением батрака. Установлено наличие и характер связей между обычно-правовым институтом батрачества и совокупностью народных представлений о найме рабочих. Определены место и роль обрядности, связанной с сельскохозяйственными работами украинского крестьянина, в бытовании данного обычно-правового института. Соблюдение обрядовых действий, в том числе магического характера, должно было содействовать регулированию отношений между батраками и хозяевами, исполнению условий договора. Установлено, что обычно-правовой институт батрачества был важной системой в хозяйственно-бытовом комплексе украинцев второй половины XIX – начала XX веков. Формирование и функционирование института батрачества в украинской этнокультуре осуществлялось на основе обычно-правовых и хозяйственных традиций, мировоззренческих установок, половозрастных и социальных ролей украинского крестьянства под влиянием новых социально-экономических явлений.

Ключевые слова: обычное право, батрак, институт батрачества, договор найма, социализация, хозяйственно-бытовой комплекс, украинская этнокультура.

Malikov V. V. Customary Law Institute of Hiring Labourers in Ukrainian Ethnoculture of the second half of 19th – early 20th centuries. – Manuscript.

Thesis for the Degree of Candidate of Historical Sciences, speciality 07.00.05 – ethnology. – M. Ryl's'ky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2012.

This thesis offers complex study of the essence, significance and functioning of customary law institute of hiring in Ukrainian ethnoculture. The institute is analysed as a system of interconnected customary law ideas and norms, terms of agreement, ritual practices, social and gender roles, forms of organization, labour activity and lore concerning the hiring agricultural workers. The study reveals basic components of labour contract and analyzes special features of relations between wage labourers and masters and their regulation according to customary law norms. Traditional ideas of Ukrainians concerning social roles in domestic, communal and labour relations influenced spheres of men and women farm labour, availabilities of their workforces implementation, terms of labour and rewards, measures of rights and obligations. These ideas in customary-law relations of hiring consolidated the status of women and children as deficient labourers comparatively to men. The results of research show that customs of worker self-organization were aimed to secure successful execution of hired labour and to harmonize the relations between labourers and masters and within the working association. The objectives of the research are Ukrainian peasantry's world-view and customary law conceptions that played fundamental role in the relations of hiring, social and law status of wage labourers. It also focuses on the examination of the consequences of this tradition on the social life of peasant community. Agricultural ritualism including magic rituals subserved proper regulation of hiring and accomplishment of works as well as labour contract compliancy. Drawing upon research it becomes clear that the functioning of examined tradition of hiring labourers was based on established customary law and economic practices, social and gender roles that are embedded in Ukrainian traditional culture. Moreover,

the customary law practice of hiring labourers had a great impact on core values and relationships within peasant community.

Key words: customary law, wage labourer, institute of hiring labourers, hiring contract, socialization, Ukrainian ethnoculture.